

विभाग सतरावा: नेपाळ- बडोदें

पुराव्याचा कायदा- वादाचा निर्णय करतां यावा म्हणून जी जी प्रमाणें देतां येतील त्या सर्वांचा "पुरावा" या शब्दांत समावेश होतो. परंतु त्या शब्दांचा कायद्याच्या संकुचित मर्यादेंत अर्थ करावयाचा झाल्यास न्यायकोर्टापुढें चाललेल्या खटल्यांत जी प्रमाणें दाखल करतां येतात त्यास पुरावा असें ह्मणावें लागेल. पुराव्याचा कायदा म्हणजे न्याय कोर्टांत पुरावा कसा दाखल करावा या पद्धतीचा कायदा होय. न्यायकोर्टांत कोणत्या प्रकारचा पुरावा जमेल धरावा, कोणत्या वस्तुस्थितींत व कशा तऱ्हेनें तो पुरावा कोर्टापुढें मांडावा व त्याची किंमत कशी करावी इत्यादि गोष्टी या कायद्यांत ठरविल्या असतात.

पाश्चात्य कायद्याचा इतिहास.- या विषयावरील इंग्रजी कायदा फार अलीकडील आहे. इतर अनेक कायद्यांप्रमाणें याचें मूळहि रोमन कायद्यांत आहे. असें जरी आहे तरी इंग्रजी न्यायाधीशांनीं त्यांत बरीच भर घातली. पूर्वकालीन ट्यूटन लोकांस हल्लींची पुराव्याची कल्पना व न्यायकोर्टांत खटले चालविण्याची रीत माहीत नव्हती. त्यांना जें काय माहीत होतें तें "प्रमाणें" होय. "प्रमाणें" दोन प्रकारचीं होती; एक "दिव्य करून दाखविणें" व दुसरें "शपथ घेणें". पहिला प्रकार म्हणजे "अग्निदिव्य" "तप्तदिव्य" इत्यादिकांनीं आपल्या ह्मणण्याची शाबिती करणें व दुसरा प्रकार म्हणजे आपलें म्हणणें सिद्ध करण्याकरीतां शपथ घेणें.

बाराव्या- तेराव्या शतकांमध्ये ही न्याय करण्याची पद्धत बंद पडली. व पंचसभेमार्फत चौकशी करण्याचा प्रचार सुरु झाला. स्थानिक पंचांनीं शपथेवर दिलेल्या अभिप्रायावरून निकाल देण्याचा प्रघात प्रथम नॉर्मन लोकांनीं इंग्लंड मध्ये सुरु केला. दुसऱ्या हेनरीनें फिरत्या न्यायसभांची स्थापना करून पक्षकारांस आपल्या ग्रामस्थांकडून न्याय मिळविण्याचा मार्ग खुला करून दिला. फौजदारी खटल्यांत जर अशा तऱ्हेनें मिळविलेला न्याय अखेरचा मानण्यांत आला असता तर ज्याप्रमाणें यूरोपखंडांत इतरत्र चालू असलेल्या धर्मगुरुंमार्फत चौकशी करण्याच्या सभा म्हणजे प्रत्यक्ष यमपुरीतील न्यायसभाच झाल्या त्याप्रमाणें इंग्लंडातील फौजदारी कचेऱ्या झाल्या असल्या. सुदैवानें तसा प्रकार झाला नाही, ज्यांचा वादाशीं कांहीं संबंध असे त्या पंचांची साक्ष जमेल न धरतां तिऱ्हाईत पंचांकडून फिरून निकाल लावून घ्यावा लागत होता. याप्रमाणें पुढें पुढें पंचांनीं स्वतःच्या माहितीचा उपयोग न करतां त्यांच्या पुढें मांडण्यांत आलेल्या पुराव्यावरूनच आपला अभिप्राय द्यावा अशा तऱ्हेचा प्रघात पडला. त्याचप्रमाणें यूरोपखंडांत इतरत्रहि फौजदारी खटल्यांत पुरावा देण्याच्या पद्धतीचा कायदा प्रचारांत आला. इंग्लंडमध्ये या विषयावरील व्यवस्थित रीतीनें लिहिलेला ग्रंथ म्हटला म्हणजे चीफ बॅरन गिलबर्ट याचा होय व तो इ. स. १७६१ मध्ये प्रसिद्ध झाला. त्यानंतर बेन्थॅमचा ग्रन्थ झाला. व तो जे. एस्. मिल्ल यानें इ. स. १८२७ मध्ये प्रसिद्ध केला. त्यावेळीं प्रचलित असलेल्या या विषयावरील कायद्यावर त्यांत बरीच कडक टीका आहे. त्यानंतर इ. स. १८३३, १८४०, १८४३, १८५१, १८५३, १८५७, १८५९, १८६५, १८६९, १८७४, १८७७, व शेवटीं १८९८ या वर्षी या विषयावरील कायद्यांत दुरुस्ती होत होत त्यास हल्लींचें स्वरूप प्राप्त झालें आहे.

पुराव्याच्या कायद्यावरील वाङ्मय.- या विषयावर अनेक ग्रंथकारांनीं सामान्य ग्रंथ लिहिले आहेत. वर सांगितल्याप्रमाणें पहिला ग्रंथ चीफ बॅरन गिलबर्ट याचा होय. त्यानंतर इ. स. १८१४ त फिलिप्स; स. १८२४ मध्ये स्टार्की, १८२७-३५ मध्ये रॉस्को; १८४२

मध्ये ग्रीनलीफ व १८४९ मध्ये बेस्ट, इतक्या ग्रंथकारांनी या विषयाचे विवेचन केले आहे. इ. स. १८७६ मध्ये हिंदुस्थान सरकारच्या स. १८७२ च्या पुराव्याच्या ॲक्टवर सर जेम्स फिट्झ. जेम्स स्टीफन याने पुराव्याच्या कायद्यांत वर्गीकृत संग्रह प्रसिद्ध केला. हा स्टीफनने लिहिलेला ग्रंथ फार सुंदर आहे परंतु त्यांत एक दोष असा आहे की, "ग्राह्य" (अॅडमिसीबल) या शब्दाच्या जागी व त्या शब्दाच्या अर्थी त्याने "सुसंबद्ध" (रिलेवंट) हा शब्द वापरल्यामुळे वाचकांचा जेथे तेथे घोटाळा होतो.

पुराव्याच्या कायद्यांतील नियम.- कायद्याचे प्रश्न कोणते व वस्तुस्थितीचे प्रश्न कोणते याचा निर्णय करणे हे न्यायकोर्टाचे मुख्य काम असते. कायद्याच्या प्रश्नाचा विचार करणे हे न्यायाधिकाऱ्यांचे काम व वस्तुस्थितीच्या प्रश्नांचा विचार पंचांनी करावयाचा असतो. पंचमार्फत निकाल करण्याच्या खटल्यांतच प्रथम पुराव्याचा कायदा उदयास आला. पंचमार्फत खटल्याचा निकाल व्हावयाचा असला तर पंचांनी कांही गोष्टी विचारांत घेऊ नयेत अशाबद्दल कांहीं निर्बंधकारक नियम आहेत पुरावा म्हणून दाखल करण्यास ग्राह्य अशा गोष्टी कोणत्या हें ठरविणे असले म्हणजे कोर्टापुढे असलेल्या कज्जाशी त्यांचा किती संबंध आहे हे लक्षांत घेतले पाहिजे. त्याज्य पुरावा कोणता यासंबंधीचे नियम पंचांस खटला समजून देतांना न्यायाधीश त्यांस सांगत असत. त्याज्य पुरावा कोणता हे नीट लक्षांत आले म्हणजे ग्राह्य पुराव्याचा नीट विचार करणे सुकर असते म्हणून या पुराव्याच्या कायद्यांतील निर्णयकारक नियमांचे महत्त्व आहे. दिवाणी व फौजदारी खटल्यांत पुराव्याच्या कायद्यांतील तत्त्वाच्या बाबतीत फरक नाही. फौजदारी कायद्यांत गुन्हेगारांचे कबुलीजवाब व आसन्नमरणस्थितीत दिलेल्या जबाब्या याविषयी मात्र कांही विशिष्ट नियम आहेत.

प्रास्ताविक:- पुराव्याच्या सदरांत पडणाऱ्या किंवा त्याच्याशी निकट संबंध असणाऱ्या कांही प्रश्नांचा विचार या प्रकरणांत करावयाचा आहे:-

(अ) कायद्याचा व वस्तुस्थितीचा प्रश्न:- पुरावा हा फक्त वस्तुस्थितीबद्दल द्यावयाचा असतो. म्हणून वरील दोन प्रश्नांची नीट फोड करणे जरूर आहे. पंचांनी निर्णय करावयाचे प्रश्न ते वस्तुस्थितीचे प्रश्न व न्यायाधिकाऱ्याने निर्णय करावयाचे ते कायद्याचे प्रश्न अशा तऱ्हेने या दोन प्रश्नांतील फरक एक वेळ दाखविण्यांत येत होता. परंतु ही फरक दाखविण्याची तऱ्हा निर्दोष नाही. पुष्कळ वेळां न्यायाधीश हे वस्तुस्थितीच्या प्रश्नांचा निर्णय करतात व पंचांही जेव्हां सामान्य तऱ्हेने आपला निर्णय सांगतात तेव्हां कायद्याच्या प्रश्नांचे निर्णय करण्याचे काम आपल्या हातीं घेतात असे दिसून येते. या दोन प्रश्नांच्या सीमेवर असलेले प्रश्न म्हणजे 'कायदा' व वस्तुस्थिती यांच्यामधील संमिश्र प्रश्न होत; असले प्रश्न "आवश्यक गोष्टी," "योग्य काळजी," "निष्काळजीपणा," "युक्तायुक्तपणा," व "युक्त व संभवनीय कारण" इत्यादि विषयांचे निर्णय करण्याच्या वेळेस उत्पन्न होतात. हे प्रश्न निरनिराळ्या वेळीं भिन्न भिन्न तऱ्हेने सोडविण्यांत आले आहेत. असे भानगडीचे प्रश्न उपस्थित झाले म्हणजे विशेष खोल पाण्यांत न शिरतां शहाण्या व समजस माणसाने कसे वागावे हे लक्षांत घेऊन व न्यायाधिकाऱ्याच्या नेतृत्वाखाली पंचांनी अशा गोष्टींचा विचार करावा असे ठरविण्याकडे अलीकडील कायद्याचा कल होत चालला आहे. साधारणपणे असे म्हणण्यास हरकत नाही की पंच हे न्यायाधिकाऱ्याच्या नियंत्रणाखाली त्यांच्याशी सहकारिता करतात परंतु न्यायाधिकाऱ्यांनी पंचांस किती कदांत ठेवावे हे न्यायाधिकाऱ्यांच्या स्वभाववैचित्र्यावर अवलंबून असते.

न्यायाधिकाऱ्यांनी गृहीत धरून चालावयाच्या गोष्टी:- वरील विषय हा पुराव्याच्या कायद्याच्या सदरांत पडतो किंवा 'कायद्याची किंवा न्यायाची अनुमानपद्धति' या सामान्य सदरांत पडतो हा वादग्रस्त प्रश्न आहे. प्रत्येक गोष्ट पुराव्याने शाबीत झाली पाहिजे असे

म्हणणें असमंजसपणाचें होईल. कित्येक गोष्टी गृहीत धरुनच चालावें लागतें. सारासार विचार, मनुष्यांच्या स्वभावांचें व त्यांच्यांतील व्यवहारांचें सामान्य ज्ञान, आणि प्रत्येकास माहीत असलेल्या गोष्टींचें ज्ञान इत्यादि सामुग्री बरोबर घेऊनच प्रत्येक न्यायाधीश न्यायासनावर बसत असतो. परंतु सामान्य ज्ञानाचें क्षेत्र अमर्यादित असल्यामुळें गृहीत धरुन चालावयाच्या गोष्टीचें क्षेत्र न्यायाधीश व कायदे करणाऱ्या संस्था आपल्या सोयीप्रमाणें संकुचित किंवा विस्तृत करतात. अशा गोष्टी कोणत्या हें सविस्तर देणें शक्य नाहीं. त्या, त्या विषयावरील ग्रंथांत सहज सांपडतील.

अनुमानें:- अमुक एका गोष्टींत अमुक परिणाम झाला म्हणून तसल्या प्रकारच्या अन्य गोष्टींत तसलाच परिणाम बहुधा घडून येईल असा स्वतःच्या अवलोकनांनं तर्क करणें यास अनुमान म्हणतात. हाहि "सामान्य अनुमानपद्धति" या विषयाचाच एक भाग आहे. वस्तुस्थितीच्या अनुमानापेक्षां कायद्याच्या किंवा कायद्यांतील अनुमानांमध्ये विशेष अर्थ आहे. अनुमानित गोष्ट साफ खोटी आहे असें ठरेपर्यंत अमुक एका गोष्टीपासून किंवा अमुक एका पुराव्यांतून अमुक एक अनुमान न्यायाधीशांनीं काढलेंच पाहिजे अशा तऱ्हेचा कायद्यांतील नियम यास कायद्याचें अनुमान असें म्हणतात. सार्वजनिक हितसंबंधाच्या बाबी लक्षांत घेऊन न्यायाधीशांनीं व कायदे करणाऱ्या संस्थांनीं वरील प्रकारचे निश्चित स्वरूपाचे निर्बंध केले आहेत. अशा जातीचे कांही नियम तर प्रच्छन्न पण निश्चित स्वरूपाच्या कायद्याप्रमाणें (बंधनकारक) असतात. ते नियम म्हणजे "कायद्यांतील निर्विवादक अनुमानाचे नियम" होत. जसें सात वर्षांच्या आंतील मुलाकडून गुन्हाच होत नाहीं असें कायद्याचें अनुमान आहे. प्रत्येकास कायदा माहीत असतो म्हणजे कायद्याचें अज्ञान हें तो मोडण्याला पुरेसें कारण नाहीं असें कायद्याचें अनुमान; इत्यादि. अशा तऱ्हेचें कायद्याचें अनुमान म्हणजे कांही गोष्टींनां इतके महत्त्व द्यावयाचें कीं ज्यांस अहितकारक अशा तऱ्हेचें हें कायद्याचें अनुमान काढण्यांत येतें त्याजवर तें अनुमान चुकीचें आहे हें सिद्ध करुन देण्याचा बोजा टाकणें. याप्रमाणें 'अनुमानें', व "पुराव्याचा बोजा" या सदरांचा अगदीं निकटचा संबंध आहे आणि कायद्यानें एका पक्षाला अनुकूल असें अनुमान काढणें म्हणजेच पुराव्याचा बोजा विपक्षावर टाकणें हें होय. अशा तऱ्हेचीं सर्वसामान्य कायद्याचीं अनुमानें पुढें दिल्या प्रमाणें असतात. जसें कोणत्याहि होऊन गेलेल्या खटल्याचें काम व्यवस्थित चाललें होतें; कोणत्याहि हुद्दयावर असलेल्या कामगाराची नेमणूक योग्य रीतीनें केली होती; मातेच्या वैवाहिक स्थितींत किंवा पति मृत झाला तेव्हां गरोदर असलेल्या मातेपासून झालेली संतति औरस समजणें, आणि "जिवन्त" किंवा "मृत" याविषयीं अनुमानें न्यायाधीशांनीं ठराविक नियमाप्रमाणेंच काढावीं लागतात; वगैरे वगैरे.

पुराव्याचा बोजा:- याचा दोन तऱ्हेनें अर्थ होतो. एक वादांतील मुख्य मुद्दा शाबीत करण्याची जबाबदारी व दुसरा वादांतील कोणत्याहि मुद्द्याचा पुरावा देण्याची जबाबदारी. पहिल्या प्रकारची जबाबदारी सामान्यतः वादी किंवा फिर्यादी यांजवर असते. दुसऱ्या प्रकारची जबाबदारी खटला चालू असतांना एका पक्षावरून दुसऱ्या पक्षाकडे वेळोवेळीं बदलत असते. याचा सामान्य नियम म्हटला म्हणजे जो कोणी कांहीं विधान करतो त्यानें तें पुराव्यानें शाबीत केलें पाहिजे. कांही विशिष्ट प्रकारच्या खटल्यांतील अनुमानांचें नियम, किंवा अमक्यावरच अमुक मुद्दा शाबीत करण्याचा बोजा पडावा अशा तऱ्हेचे कायद्यांतील निर्बंध हे वरील सामान्य नियमास अपवाद होत.

पुराव्याचे प्रकार:- पुराव्याचे तोंडी व लेखी असे साधारणपणें दोन वर्ग करतात. याशिवाय ज्या वस्तू किंवा जी ठिकाणें न्यायाधीश किंवा पंच स्वतः जाऊन पहातात व आपली खात्री करुन घेतात तो पुराव्याचा तिसरा प्रकार आहे. त्यास बेन्थॅम हा न्यायाध्यक्ष 'प्रत्यक्ष पुरावा' म्हणतो तोंडी पुरावा म्हणजे साक्षीदारांनी कोर्टांत दिलेल्या जबाब्या व लेखी पुरावा म्हणजे पुराव्यांत दाखल केलेले कागदपत्र. अव्वल किंवा दुय्यम असे लेखी पुराव्याचे दोन पोटविभाग आहेत. दुसऱ्या एका दृष्टीनें पुराव्याचे

विभाग म्हणजे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष किंवा परिस्थितीचा पुरावा. येथे प्रत्यक्ष म्हणजे साक्षी- प्रत्यक्ष असा आहे. अप्रत्यक्ष किंवा परिस्थितीचा पुरावा म्हणजे ज्याच्यावरून मुख्य मुद्द्याविषयी तर्क करतां येतो अशा अनुषंगिक गोष्टींचा पुरावा होय. पंच प्रत्यक्ष पुराव्याला अधिक मान देतात. कांही कांही बाबतींत प्रत्यक्ष पुराव्यापेक्षां अप्रत्यक्ष पुरावा अधिक विश्वसनीय असतो. पॅलेच्या मताप्रमाणे याचें कारण असें आहे कीं, साक्षीदार जसें खोटे बोलूं शकतात व बोलतात तशी वस्तुस्थिति खोटे बोलत नाहीं. परंतु वस्तुस्थितीवरून पुष्कळ वेळां फसगत होते, म्हणजे वस्तुस्थितीवरून काढलेलीं अनुमानें बऱ्याच वेळां चुकीचीं ठरतात.

पुराव्याच्या अग्राह्यतेबद्दलचे हे नियम पुष्कळसे संदिग्ध, गुंतागुंतीचे, क्लिष्ट व अपवादमय आहेत- (अ) वादांशीं ज्यांचा संबंध नाहीं अशा गोष्टींचा पुरावा ग्राह्य नाहीं. (आ) त्या त्या स्थितींत मिळण्यासारखा अत्युत्कृष्ट असा जो पुरावा असेल तोच दिला पाहिजे (इ) ऐकीव पुरावा हा पुरावाच नव्हे. (ई) खाजगी मत हाहि पुरावा नव्हे.

(अ) वादांशीं ज्या ज्या गोष्टींचा संबंध असतो त्यांचा पुरावा देण्यास हरकत नाहीं हा नियम फारच व्यापक आहे. वादांशीं ज्याचा संबंध आहे अशा गोष्टी कांही पुराव्यांत ग्राह्य असतात व कांही अग्राह्य असतात. या ग्राह्य व अग्राह्य गोष्टींची विभागणी करणारी रेषा फार अंधुक आहे. ज्यांचा वादांशीं संबंध आहे व ज्या पुराव्यांत अग्राह्य आहेत अशा गोष्टी म्हणजे ज्या, पंचांचा गैरसमज करूं शकतील, वादाचें स्वरूप भानगडीचें करतील व ज्या केवळ थोड्या, लांबून लांबून आणि काल्पनिक महत्त्वाच्या असतात. उदाहरणार्थ, शील व वर्तणूक यांविषयींच्या पुराव्याचे नियम या सदरांत येतात. अमुक एका मनुष्यानें एक गोष्ट केली किंवा न केली असा वाद उपस्थित झाला तर ती गोष्ट करण्यासारखें किंवा न करण्यासारखें त्याचें शील किंवा त्याची वर्तणूक आहे असला पुरावा ग्राह्य नाहीं. या नियमाला तीन अपवाद आहेत- (१) सर्व फौजदारी खटल्यांत गुन्हेगारास अनुकूल असा त्याच्या शीलाचा किंवा सद्वर्तनाचा पुरावा ग्राह्य असतो, (२) जबरी संभोगाच्या खटल्यांत गुन्हेगारास विरुद्ध पक्षाच्या बाईच्या अनीतिमत्तेचा पुरावा देण्याचा हक्क असतो, व (३) पूर्वीचा शपथेवर सांगणारा साक्षीदार विश्वसनीय नाहीं अशाबद्दल दुसरा साक्षीदार कोर्टापुढें आणण्यास हरकत नाहीं. बदनामीसारख्या खटल्यांत म्हणजे ज्यांत अमुक एका मनुष्याची वर्तणूक कशी आहे हाच मुख्य वादाचा प्रश्न असतो तेव्हां वर दिलेला पुराव्याच्या अग्राह्यतेचा नियम लागू पडत नाहीं, किंवा जेव्हां अब्रुनुकसानीच्या किंवा व्यभिचाराच्या प्रश्नाबद्दल वाद असतो म्हणजे आरोपींच्या वर्तणुकीवरून अब्रुनुकसानीची रक्कम ठरवावयाची असते तेव्हां आरोपीच्या वाईट वर्तणुकीचा पुरावा देण्यास हरकत नसते. त्याचप्रमाणे अमुक एक मनुष्य एका विशिष्ट प्रसंगीं अमुक एका तऱ्हेनें वागला असला पाहिजे हें सिद्ध करण्याकरितां तो तसल्याच प्रसंगीं तसाच वागला होता अशा पुरावा देतां येत नाहीं, परंतु या सामान्य नियमाचा फार काळजीपूर्वक अर्थ केला पाहिजे. जेव्हां अनेक गुन्हांचा एकमेकांत असा कांहीं गुंतागुंतीचा संबंध असतो कीं, ते सर्व मिळून एका स्वतंत्र व्यवहाराचे पोटविभाग होतात तेव्हां एका गुन्हाचा पुरावा दुसऱ्या गुन्हाचें प्रमाण म्हणून देतां येतो. त्याचप्रमाणे जेव्हां एखाद्या मनुष्यानें अमुक एक कृत्य केले हें सिद्ध झालेले असतें, आणि प्रश्न म्हणून इतकाच उरतो कीं तें कृत्य करतांना त्याची मानसिक स्थिति कशी होती, म्हणजे त्यानें जें कृत्य केले तें जाणूनबुजून केले, कांहीं हेतूनें केले, किंवा लबाडीनें केले किंवा अशाच कांहीं अन्य कारणांनीं केले; तेव्हां अन्य प्रसंगीं त्याची मानसिक स्थिति कशी होती हें सिद्ध करण्याकरितां त्यानें अन्य प्रसंगीं तसलीं कृत्यें केलीं अशाबद्दलचा पुरावा द्यावा. चोरीचा माल घेण्याबद्दलच्या किंवा ताब्यांत असल्याबद्दलच्या खटल्यांत आरोपीच्या ताब्यांत अन्य चोरीचा माल असल्याबद्दल किंवा लबाडी अथवा अप्रामाणिकपणा ज्यांत आहे अशा गुन्हाबद्दल त्यास एक वेळ सजा झाली होती अशा तऱ्हेचा पुरावा देण्यास कायद्याची परवानगी आहे. याप्रमाणेच जेव्हां अमुक एका मनुष्यानें एखादा गुन्हा केला किंवा नाहीं असा प्रश्न उपस्थित होतो तेव्हां गुन्हा करण्याचा हेतु, किंवा गुन्हाची पूर्वतयारी किंवा गुन्हेगाराची गुन्हा केल्यानंतरची वर्तणूक यांविषयीं पुरावा देण्यास हरकत नाहीं.

त्या त्या वस्तुस्थितीमध्ये जो उत्तमांत उत्तम असा पुरावा मिळण्यासारखा असेल तोच द्यावा. हा नियम लेखी पुराव्याच्या सदरास चांगला उपयोगी पडतो. जसें अक्विल दस्तैवज जेव्हां उपलब्ध असतो तेव्हां त्यांतील मजकुरासंबंधानें त्या दस्तैवजाखेरीज इतर गौण असा पुरावा देतां येत नाही.

ऐकीव पुरावा:- वादाच्या प्रश्नासंबंधी जेव्हां एखादा साक्षीदार दुसऱ्यानें सांगितलेली गोष्ट सांगू लागतो तेव्हां त्या पुराव्यास ऐकीव पुरावा म्हणतात. असला पुरावा जमेस धरूं नये असा नियम आहे. परंतु या नियमास अनेक अपवाद आहेत; ते असे:-

(१) कांही शपथेवर केलेलीं विधाने:- पुष्कळ वेळां ज्यांचा पुरावा महत्त्वाचा आहे परंतु ज्यांस कोर्टापुढें येतां येत नाही किंवा भयंकर अडचण, विलंब व खर्च यांचाचून ज्यांस आणतां येत नाही अशांनीं केलेलीं विधाने पुराव्यांत दाखल करून घ्यावीत, परंतु त्यांचा उपयोग करतांना विशेष दक्षता व खबरदारी घेतली पाहिजे.

(२) मृत्यु नजीक असतां केलेलीं विधाने:- मृत्यूच्या कारणाविषयी किंवा ज्या योगांनीं मृत्यु घडला त्या व्यवहाराच्या वस्तुस्थितीविषयी मृतानें केलेलें विधान त्या मृताच्या खुनाच्या खटल्यांत पुरावा म्हणून दाखल करतां येतें. परंतु मरणोन्मुख मनुष्य मरणार ही गोष्ट निश्चित पाहिजे व फिरून जगण्याची त्यानें सर्वस्वी आशा सोडलेली असली पाहिजे.

(३) वंशावळीच्या खटल्यांतील विधाने:- वादाचा प्रश्न उपस्थित होण्यापूर्वी विधान केलें असल्यास किंवा ज्याच्याविषयी तें विधान केलें असेल त्याचा विधान करणारा हा नातेवाईक असेल. मग विधान करणारानें तें विधान स्वतःच्या ज्ञानानें केलेलें असो किंवा वंशपरंपरेतील आख्यायिकेवर विश्वासून केलेलें तसलें विधान पुराव्यांत ग्राह्य धरलें जातें.

(४) सार्वजनिक हितसंबंधांच्या बाबींत केलेली विधाने:- नांवलौकिकाच्या बाबतींत एखादा सार्वजनिक हक्क किंवा रुढी यांच्या अस्तित्वाबद्दल सामान्य जनसमूहाच्या मताच्या बाबतींत मृत माणसांनीं केलेलीं विधाने पुराव्यांत ग्राह्य धरतात.

(५) कामावर असतां केलेलीं विधाने:- कामावर रंजू असतां तें काम करण्याच्या प्रसंगानें एखाद्यानें जर एखाद्या गोष्टीसंबंधानें एकादें विधान केलें असेल व तें करणारानें आपल्या स्वतःच्या माहितीवरून केलेलें किंवा गोष्ट घडण्याच्या सुमारास केलेसें दिसत असेल तर तो मनुष्य मृत झाल्यावरहि त्याचें विधान पुराव्यांत ग्राह्य होतें.

(६) स्वहितविरुद्ध केलेलीं विधाने:- स्वतःच्या आर्थिक किंवा मालकी हिताविरुद्ध मृतानें केलेलें विधान पुराव्यांत ग्राह्य असतें. जेव्हां असलें विधान ग्राह्य होतें तेव्हां तें सर्वच्या सर्व ग्राह्य होतें- मग त्याचा कांहीं भाग विधान करणाऱ्याच्या तर्फेचा असल्यामुळे त्याचा एकंदर परिणामहि त्यास अनुकूल झाला तरी हरकत नाही.

(७) सार्वजनिक दस्तैवज:- हे दस्तैवज लिहिणारे अस्तित्वांत असोत अगर नसोत, कामावर असोत अगर नसोत, त्यांनी आपल्या स्वतःच्या माहितीने ते लिहिले होते याविषयी पुरावा असो अगर नसो ते पुराव्यांत ग्राह्य आहेत.

(८) कबुली:- खटल्यांतील पक्षकारांनी किंवा ज्यांची विधाने पक्षकारांस बंधनकारक होतील अशा इसमांनी पक्षकारांच्या हिताविरुद्ध केलेली विधाने. असले विधान पुराव्यांत दाखल करावयाचे असल्यास ते सर्वच्या सर्व दाखल झाले पाहिजे असा ज्याच्या विरुद्ध ते दाखल करणे असेल त्याचा हक्क असतो पुराव्यांत दाखल केले नाही अशा शर्तीवर जर एखादे विधान केले असेल तर मात्र ते पुराव्यांत देता येत नाही. असल्या विधानांस "बंधनकारक नसलेली विधाने" असे म्हणतात.

(९) आरोपीचे कबुलीजवाब:- गुन्ह्याची कबुली देणाऱ्या व्यतिरिक्त दुसऱ्या कोणाच्याहि विरुद्ध असा कबुली जबाब उपयोगांत आणता येत नाही असा सामान्य नियम आहे. परंतु कबुलीजवाब साधीदारासमक्ष दिला असेल तर त्याच्या त्यावेळच्या वर्तणुकीचा तो कबुली जवाब पुरावा होऊ शकतो. खपबुली जबाब पुराव्यांत दाखल होण्यास ते आपखुषीने केले असले पाहिजेत.

(१०) जेव्हा एखादी गोष्ट सिद्ध करावयाची असेल तेव्हा ती गोष्ट करणारांनी, किंवा करणाऱ्याला जर त्या गोष्टीचा खुलासा होईल अशी विधाने केली असतील तर ती पुराव्यांत द्यावीत.

(११) जबरीसंभोगाच्या किंवा तसल्या इतर गुन्ह्यांतील तक्रारी:- असल्या तक्रारी पुराव्यांत ग्राह्य धरण्याचे कारण फक्त फिर्यादीची कोर्टापुढे दिलेली जवानी किंवा तिची त्या कृत्याला संमति नव्हती या गोष्टीशी त्या तक्रारी सुसंबद्ध आहेत का नाहीत हे दाखविण्याकरिताच होय.

खासगी मत:- साक्षीदाराने किंवा पक्षकाराने किंवा कोणीहि सामान्य मनुष्याने आपले खाजगी म्हणजे वैयक्तिक मत देऊ नये हा नियम खरा परंतु यास अपवाद आहे. कोणत्याहि विषयाचे विशिष्ट ज्ञान संपादन केलेल्या निष्णाताने आपले खाजगी मत द्यावे.

लेखी पुरावा:- कांहीं अडचणीच्या वेळा अपवाद म्हणून सोडून दिल्या तर लेखी पुराव्याच्या बाबतीत सर्वसामान्य नियम म्हटला म्हणजे अव्वल दस्तैवज पुराव्यांत दाखल केला पाहिजे. वर सांगितलेल्या अपवादक वेळी अव्वल दस्तैवजांतील मजकूर त्यांच्या नकलेने किंवा तोंडी साक्षीने शाबीत केला तरी चालतो. खाजगी दस्तैवजांच्या बाबतीत असल्या अपवादक वेळा पुढील प्रसंगी धरण्यांत येतात:-

(अ) जेव्हा अव्वल दस्तैवज विरुद्ध पक्षाच्या कबज्यांत आहे असे दिसते किंवा सिद्ध करून दाखविले असते आणि योग्य

नोटीस दिली असतांहि विरुद्ध बांजू तो कोर्टात हजर करीत नाहीं.

(आ) जेव्हां एखादा अव्वल दस्तऐवज तिन्हाइताच्या ताब्यांत असतो व तो त्यानें कोर्टात हजर करावा अशाबद्दल त्याच्यावर कोणतेहि कायदेशीर बंधन नसतें किंवा त्याच्यावर साक्षीसमन्स बजावले असतां तो कोर्टात हजर राहून दस्तऐवज जवळ असल्याबद्दल शपथेवर सांगतो परंतु तो कोर्टात हजर करण्याचें नाकारतो.

(इ) पूर्ण तपास करुनहि जेव्हां अव्वल दस्तऐवज मिळत नाहीं किंवा तो नाहींसा झाला किंवा नाहींसा केला असें मानण्यास सबळ जागा असते.

(ई) जेव्हां अव्वल दस्तऐवज एका जागेवरून दुसऱ्या जागेवर उचलून नेतां येण्यासारखा नसेल किंवा तो ज्या प्रदेशांत असेल तेथून हलविण्याची परवानगी नसेल.

(उ) जेव्हां एखाद्या दस्तऐवजाच्या शाबितीकरितां कायद्यानें निराळा मार्ग ठरवून ठेवलेला असतो.

(ऊ) जेव्हां अव्वल दस्तऐवज म्हणजे बँकेच्या बुकांतील एखादी नोंद असते व ती सिद्ध करण्याचा मार्ग कायद्यानें ठरविलेला असतो.

खाजगी दस्तऐवजाच्या बाबतींत वर निर्दिष्ट केलेल्या प्रसंगी अव्वल दस्तऐवजाचें कार्य दोन तऱ्हांनीं भागवितां येतें:-

(१) अव्वल दस्तऐवजाची नक्कल दाखल करणें व ती मूळाबरोबर असल्याबद्दल साक्षीदाराच्या जबानीवरून सिद्ध करणें.

(२) जेव्हां अशी नक्कल देणेंहि शक्य नसेल तेव्हां ज्यानें अस्सल दस्तऐवज पाहिला आहे अशा साक्षीदारास बोलावून त्याच्याकडून त्यांतील मजकूर वदविणें.

सार्वजनिक दस्तऐवज पुराव्यांत दाखल करण्याचा प्रकार असा आहे कीं योग्य कबजांतून एखाद्या साक्षीदारानें तो हजर करावा व पाहिजे असलेला दस्तऐवज तोच आहे असें त्या साक्षीदारानें सांगावें. सार्वजनिक दस्तऐवज नेहमींच वर सांगितलेल्या दोन प्रकारांनीं (म्हणजे त्याची नक्कल दाखल करुन किंवा तोंडी पुराव्यानें) सिद्ध करितां येतात. परंतु कोणते सार्वजनिक दस्तऐवज कोणत्या रीतीनें दाखल करावेत हें कायद्यानें ठरविलेले असतें. हें ठरविणारा कायदा नसेल तर ज्या कामदाराच्या किंवा अंमलदाराच्या कबजांत तो दस्तऐवज असेल त्यानें दिलेली सहीशिकव्याची नक्कल दाखल केली म्हणजे दुसऱ्या कोणत्याहि प्रकारच्या पुराव्याची जरूर न लागतां ती नक्कल पुराव्यांत ग्राह्य होते.

एखाद्या दस्तऐवजावर साक्षीदारांनी साक्षी घातल्या पाहिजेत असा कायद्याचा निर्बंध असला तर तो दस्तऐवज झाल्याबद्दलची बाब सिद्ध करण्याकरिता साक्ष घालणाऱ्या साक्षीदारास बोलावणे आवश्यक असते. परंतु या नियमास दोन अपवाद आहेत ते:-

(१) साक्ष घालणारा काणीच साक्षीदार ह्यात नसेल, किंवा साक्ष देण्याच्या स्थितीत नसेल तर निदान एका साक्षीदाराची सही तरी त्यांच्या हातची आहे असे सिद्ध करावे व दस्तऐवज- करून देणाऱ्याची सही, तो करून देणाऱ्याच्या हातची आहे हे सिद्ध करावे.

(२) एखादा दस्तऐवज तीस वर्षांचा जुना असला व कोर्टाच्या मताप्रमाणे तो योग्य ठिकाणाहून प्रगट झाला असला तर साक्ष घालणाऱ्या साक्षीदारास साक्षीला बोलावण्याची जरूरी नसते, आणि पुराव्यावांचून तो दस्तऐवज योग्य रीतीने झाला होता व त्यावर योग्य साक्षी घातल्या होत्या असे गृहीत धरण्यांत येते.

एखाद्या दस्तऐवजाचा अर्थ त्यांतून समाधानकारक रीतीने व्यक्त होत नसेल तर त्याच्या अर्थाच्या स्पष्टीकरणार्थ कोणत्याहि अन्य पुराव्याची मदत घ्यावी. मात्र दस्तऐवज करणाराने आपल्या हेतूचे उल्लेख प्रस्तुत दस्तऐवजांखेरीज इतर ठिकाणी जे केले असतील त्यांचा पुराव्यादाखल उपयोग करणे तो फक्त जेव्हां दस्तऐवजांत व्यक्ति किंवा वस्तु यास उद्देशून केलेले वर्णन एकापेक्षा अधिक व्यक्तींस किंवा वस्तूंस लागू पडत असेल तेव्हाच करावा.

साक्षीदार, कोर्टात हजर होणे:- एखादा साक्षीदार जर आपखुषीने कोर्टात साक्ष देण्याला हजर होत नसेल तर साक्षीसमन्स काढून त्याला तसे करण्यास भाग पाडतां येते.

साक्षीदार होण्याची पात्रता:- सामान्य नियम म्हटला म्हणजे प्रत्येक मनुष्याच्या ठिकाणी साक्ष देण्याची पात्रता असते. साक्ष देण्यास नालायक करणाऱ्या अशा ज्या गोष्टी पूर्वी मानण्यांत येत होत्या त्यांना आतां कोणी विचारीत नाहीत. एका गुन्हेगाराविरुद्ध दुसऱ्या गुन्हेगाराची देखील साक्ष देतां येते मात्र त्या साक्षीला दुसऱ्या स्वतंत्र पुराव्याची जोड द्यावी लागते. एखादा मनुष्य वयाने फारच लहान असल्यामुळे किंवा कांही मानसिक विकारामुळे अथवा असल्याच कांही अन्य कारणामुळे त्याला ज्याविषयी साक्ष द्यावयाची त्याची नीट आठवण करतां येत नाही किंवा विचारलेल्या प्रश्नांचा त्याला नीट बोध होत नाही किंवा त्या प्रश्नांस नीट उत्तरे देतां येत नाहीत, किंवा खरे बोलले पाहिजे अशी जाणीवहि ज्याच्या मनास होऊं शकत नाही असे कोर्टाने ठरविले तर तो मनुष्य साक्ष देण्यास अपात्र आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही.

कांही प्रश्नांस उत्तरे न देण्याचा साक्षीदाराचा हक्क:- कोर्टाच्या मताने साक्षीदाराने ज्या प्रश्नांचे उत्तर दिले असतां त्याच्यावर एखाद्या फौजदारी गुन्ह्याचा आरोप, दंड किंवा जप्ती येण्याचा संभव आहे अशा प्रश्नांचे उत्तर न देण्याचा साक्षीदारास हक्क आहे. हा उत्तर न देण्याचा हक्क जरी साक्षीदारास प्राप्त होतो तरी त्याचा उपयोग करणे किंवा न करणे हे त्याच्या मर्जीवर

असतें, परंतु कांहीं प्रसंगीं मात्र तें मर्जीवर नसतें. जसें- सरकारी प्रकरणासंबंधीं किंवा सरकारी प्रकरणांत सरकारी कामदारांच्या आपणांस झालेल्या पत्रव्यवहारासंबंधी किंवा ज्या बाबतींत सरकारी हितसंबंधांस बाध येईल अशा प्रकरणासंबंधी कोणाहि साक्षीदारांस प्रश्नांचें उत्तर देतां येत नाही.

शिवाय ज्या प्रकरणांशीं सरकारचा निकटचा संबंध आहे त्यांत गुन्हा घडल्याबद्दल कोणी किंवा कोणाला खबर देण्यांत आली अशांची नांवें उघडकीस आणण्याचें कार्य ज्यांच्या उत्तरांनीं होईल असे प्रश्न विचारल्यास उत्तर न देण्याचा हक्क साक्षीदारानें बजावलाच पाहिजे. आपल्या पतीच्या कानगोष्टी (साक्षीदार स्त्री असेल तर) किंवा आपल्या पत्नीच्या कानगोष्टी (साक्षीदार पुरुष असेल तर) उघडकीस आणणारे प्रश्न विचारले असतां त्यांस उत्तर न देण्याचा साक्षीदाराचा हक्क आहे.

पक्षकारांनी आपल्या वकिलास काय सांगितलें किंवा जो कागदपत्रांचा पुरावा दाखविला असेल त्यासंबंधीं त्या वकिलास प्रश्न केला असतां किंवा त्या वकिलानें आपल्या पक्षकारास जो कांहीं सल्ला दिला असेल त्यासंबंधीं प्रश्न केला असतां उत्तर न देण्याचा त्या वकिलाचा हक्क आहे. त्या हक्कास खालील प्रसंग अपवाद आहेत-

(अ) गुन्हा पुढें चालू ठेवण्याच्या उद्देशानें जी माहिती पक्षकारानें आपल्या वकिलास दिली असेल त्याविषयीं उत्तर न देण्याचा हक्क वकिलास प्राप्त होत नाही.

(आ) वकील या नात्यानें काम करूं लागल्यापासून पक्षकारानें गुन्हा किंवा लबाडी केल्याबद्दलची गोष्ट वकिलाच्या नजरेस आली तर त्याबद्दल उत्तर न देण्याचा हक्क वकिलास प्राप्त होत नाही.

(इ) जी गोष्ट वकील या नात्यानें नव्हे तर खाजगी रीतीनें वकिलास माहित झाली तिच्याबद्दलहि वकिलास उत्तर न देण्याचा हक्क प्राप्त होत नाही.

शपथ- ग्रहण- विधि:- प्रत्येक साक्षीदारानें शपथ घेऊन किंवा तितक्याच पवित्र भावनेच्या प्रतिज्ञेवर आपली साक्ष दिली पाहिजे. अर्थात ही शपथ किंवा ही प्रतिज्ञा ज्याच्या त्याच्या धर्मसमजुतीवर अवलंबून राहिल हें उघड आहे.

खुल्या चौकशीचें तत्त्व:- खटला चालू असतां भर कोर्टांत साक्षीदारानें आपली जबानी द्यावी हा सर्वसाधारण नियम आहे. जेव्हां हा चौकशीचा खुलेपणा सभ्याचाराच्या आड येत असेल तेव्हां थोडासा बदल करण्यांत येतो, परंतु होतां होईल तों चौकशीची पद्धत खुलेपणास बाधक होणार नाही अशी खबरदारी घेण्यांत येते.

जबानी व तपासणी:- हें काम चालण्याची साधारण पद्धत पुढीलप्रमाणे असते- ज्या पक्षाकडून खटल्याच्या कामाची सुरवात होते- उदा. वादी किंवा फिर्यादी हा आपले साक्षीदार अनुक्रमे साक्षीकरिता बोलावतो- ज्या पक्षाचा तो साक्षीदार असतो त्याच्याकडून प्रथम त्याची साक्ष घेण्यांत येते. या तपासणीस सरतपासणी असे म्हणतात. नंतर विरुद्ध पक्षाकडून त्याची उलटतपासणी होते. आणि शेवटी स्वपक्षाकडून त्याची फेरतपासणी होते. याचप्रमाणे जेव्हां विपक्षाकडून आपली बाजू मांडण्यांत येते तेव्हाहि त्या पक्षाच्या साक्षीदारांच्या साक्षी याच क्रमाने घेण्यांत येतात. कांहीं वेळां ज्या पक्षाकडून खटल्याची सुरवात होते त्यास विरुद्ध पक्षाच्या पुराव्यास उत्तरादाखल म्हणून अधिक पुरावा देण्याची सवलत देण्यांत येते. हें साक्ष घेण्याचें काम कोर्टाकडून न होता दोन्ही पक्षांकडून होत असतें. हें साक्षीदाराचें तपासणी करण्याचें काम म्हणजे साधारणपणे द्वंद्वयुद्धाप्रमाणे आहे. प्रत्येक पक्ष आपापली बाजू सजविण्याच्या व विरुद्ध बाजू हाणून पाडण्याच्या खटपटींत असतो. ही तपासणी करण्याची पद्धत धर्मविचारणीसभेच्या पद्धतीहून भिन्न आहे. धर्मविचारणीसभेत तपासण्याच्या कामी सभा हीच प्रामुख्याने भाग घेत होती. शिवाय सभेच्या कामांत दोन पक्ष इतक्या स्पष्टपणे वेगळे मानण्यांत येत नव्हतें. इंग्लंडेत्तर यूरोपखंडांतील देशांतील लढयामध्ये फिर्यादीतर्फे की आरोपीतर्फे काम चालू आहे हें ठरविणे बऱ्याच वेळां कठिण असतें. सरतपासणीच्या वेळी साक्षीदारास वादांतील मुख्य मुद्यांसंबंधी प्रश्न विचारले पाहिजेत व ते सूचक असतां उपयोगाचे नाहीत. सूचक प्रश्न म्हणजे ज्यावरून साक्षीदारास प्रश्न करणाराला संमत असें उत्तर सुचेल असा प्रश्न, किंवा साक्षीदारास वादग्रस्त प्रश्नांच्या उत्तराची माहिती करून देणारा प्रश्न. सूचक प्रश्नासंबंधी जो नियम वर सांगितला आहे तो जेव्हां वादाचा उपन्यास करावयाचा असेल, जेव्हां प्रश्नाचा मुख्य वादाशी तितका संबंध नसेल किंवा जेव्हां प्रश्नांतील बाब वादग्रस्त नसेल तेव्हां लागू पडत नाही. त्याचप्रमाणे जेव्हां ज्या पक्षाने जो साक्षीदार बोलावला तो त्याच्याच विरुद्ध साक्ष देत असेल किंवा विरुद्ध बाजूला फितला असेल किंवा त्याची प्रत्युत्तर देण्याची इच्छा नसेल तर त्यावेळेस वर सांगितलेले सरतपासणीचे नियम लागू पडत नाहीत व अशा वेळी आपल्याच साक्षीदाराला सूचक प्रश्न विचारावेत किंवा त्याची उलटतपासणी करावी; सारांश तो साक्षीदार विरुद्ध पक्षानेच बोलावला असें समजून चालण्यास हरकत नाही. फक्त त्याचें शील वाईट आहे असा सामान्य पुरावा देऊन त्याची नापत करण्याचें काम त्यास साक्षीदार म्हणून बोलावणाऱ्या पक्षाने करतां कामा नये. उलटतपासणीत वादांतील मुख्य मुद्द्यांशी संबंध नसणारे व सूचक असे प्रश्न विचारावेत व साक्षीदारांनीहि (उत्तरे न देण्याच्या हक्काच्या बाबी खेरीज करून) त्यांची उत्तरे दिली पाहिजेत; कारण युक्तिप्रयुक्तीने सरतपासणी कसास लावण्याचा उलट तपासणी करणारास हक्क असतो. साक्षीदार बनावट आहे हें दाखविण्याच्या हेतूने त्याचें लक्ष मूळ वादावरून उडविण्याकरितांच केवळ उलटतपासणीत वादांतील मुख्य मुद्द्यांशी ज्यांचा संबंध नाही असे प्रश्न पुष्कळ वेळां विचारण्यांत येतात. साक्षीदाराचा बिनचुकपणा किंवा त्याची विश्वसनीयता कसास लावण्याकरितां किंवा त्याचे हेतू अयोग्य होते आणि त्याचें शीलहि वाईट आहे असें दाखवून त्याची नापत करण्याकरितां उलटतपासणीत प्रश्न विचारले तरी चालतात. ज्या गोष्टी कबूल केल्या तरी मुख्य वादाचा निकाल लावण्यास किंवा साक्षीदाराची विश्वसनीयता ठरविण्यास त्यांचा कांहीं उपयोग होत नाही अशा गोष्टींविषयी उत्तर देण्यास उलटतपासणीत साक्षीदारास भाग पाडूं नये. साक्षीदाराने दिलेल्या साक्षीविरुद्ध जर उलटतपासणी करणारास पुरावा द्यावयाचा असेल तर त्या पुराव्याच्या मजकुराचे प्रश्न त्याने साक्षीदारास उलटतपासणीत विचारून ठेवावेत, म्हणजे त्यायोगाने साक्षीदारास आपले कांही म्हणणे मार्गे घेण्यास किंवा आपल्या म्हणण्याचा खुलासा करण्यास ठीक पडतें. साक्षीदाराचें शील वाईट आहे अशा मुद्द्यावर, तो गैरविश्वसनीय आहे असें दर्शविणाऱ्या प्रश्नाचें जर त्याने (साक्षीदाराने) उत्तर दिलें तर दिलेलें उत्तर खोटें आहे असा पुरावा कांही विशिष्ट प्रसंगीच तेवढा देतां येतो. गुन्हेगार म्हणून पूर्वी कधी शिक्षा झाली होती कां? असा प्रश्न केला असतां जर साक्षीदाराने नकारार्थी उत्तर दिलें किंवा उत्तर देत नाही असें तो म्हणू लागला तर ती गोष्ट पुराव्याने शाबीत करावी. तो यथान्याय साक्ष देत नाही असें दाखविणारा प्रश्न विचारला असतांहि तोच नियम लागू पडतो. प्रस्तुत दिलेल्या साक्षीशी विसंगत अशी जर साक्षीदाराने पूर्वी साक्ष दिली असेल तर तसा पुरावा द्यावा. परंतु असें करण्यापूर्वी साक्षीदारास पूर्वी दिलेल्या साक्षीच्या प्रसंगाची आठवण द्यावी व त्याने तसें विधान केलें होतें किंवा नाही हें त्यास विचारावें. आणि जर तसलें विधान लेखी असेल किंवा लिहून ठेविलें असेल तर तें पुराव्यांत देण्यापूर्वी साक्षीदाराच्या म्हणण्यांतील असंबद्धता दाखविणारे, त्याच्या पूर्वीच्या जबानीतील किंवा विधानांतील भाग त्याच्या नजरेस आणावेत. 'शपथेवर देखील साक्षीदार खोटें सांगेल अशी त्याच्याबद्दल आम्हांस माहिती आहे' असें शपथेवर सांगणाऱ्या साक्षीदारांच्या पुराव्याने मूळ साक्षीदाराची विश्वसनीयता नाशाबीत करावी.

मूळ साक्षीदार खोटें सांगेल असें म्हणणाऱ्या साक्षीदारांस त्यांच्या विधानांचीं कारणें सरतपासणींत विचारूं नयेत. उलटतपासणींत मात्र तसे प्रश्न विचारतां येतात, परंतु त्या प्रश्नांस जी उत्तरें देण्यांत येतील त्यांस खोडून टाकतां येत नाहीं. अशा रीतीनें जेव्हां एखाद्याच्या साक्षीवर गैरविश्वासाचे शिंतोडे उडविण्यांत येतात तेव्हां ज्या पक्षानें त्यास साक्षीदार म्हणून बोलाविले असेल त्यानें तो सर्वतोपरी लायख मनुष्य असून विश्वसनीय आहे अशाबद्दलचा पुरावा सादर करावा. उलटतपासणींत ज्या गोष्टींचा उल्लेख आला असेल त्यांना धरुनच फेरतपासणींत नवीन गोष्टींचा उपक्रम केला तर त्यासंबंधानें फिरुन उलट तपासणी करण्याचा विरुद्ध बाजूस हक्क प्राप्त होतो. घडलेल्या प्रसंगाच्या वेळीं स्वतःलिहिलेला लेख किंवा दुसऱ्यानें लिहिलेला परंतु जो बरोबर आहे अशाबद्दल स्वतः तपासून खात्री करुन घेतली आहे असा लेख, साक्षीदारानें साक्ष देतांना स्मरणाकरितां वापरावा. त्याचप्रमाणें तज्ज्ञांनीं साक्ष देतांना आपल्या स्मरणाकरितां आपल्या विषयावरील ग्रंथांचें अवलोकन करावें.

भारतीय.- प्राचीन संस्कृत वाङ्मयांपैकीं स्मृतिग्रंथांतील व्यवहाराध्यायांत पुराव्याच्या तोंडी व लेखी या दोन्ही प्रकारांसंबंधीं विवेचन आढळतें तोंडी पुराव्यासंबंधाच्या प्रकरणांत (साक्षीप्रकरण) साक्षीदार हा तपस्वी, दानशील, कुलीन, सत्यवादी, पुत्रवान, धनान्वित, श्रौतस्मार्तक्रियापर वगैरे गुणांनीं युक्त असावा आणि पक्षकाराच्याच जातीचा व वर्णाचा असावा. तसेंच स्त्रियांसंबंधींच्या खटल्यांत स्त्री साक्षीदारच असावे. आणि स्त्री, बाल, वृद्ध, उन्मत्त, पाखंडी असले साक्षीदार घेऊं नयेत असें सांगितलें आहे. वादी प्रतिवादीच्या समक्ष साक्षीदार तपासावेत; खोटी साक्ष देणारा व साक्ष देण्याचें नाकारणारा नरकादि वाईट लोकीं जातो व त्याला राजानें दण्ड करावा, वगैरे नियम सांगितलें आहेत. हल्लींच्या पाश्चात्य कायद्यांशीं ताडून पाहतां वरीलपैकीं कांही नियम चमत्कारिक व अव्यवहार्य आहेत. हल्लींच्या कायद्याप्रमाणें ज्याला खटल्यासंबंधीं प्रत्यक्ष (ऐकीव नव्हे) माहिती आहे असा कोणीहि (स्त्री, बाल, वृद्ध, कोणत्याहि जातीचा, वर्णाचा, धर्माचा,) इसम साक्षीदार होऊं शकतो. लेखी पुराव्यासंबंधी (लेख्य प्रकरण) प्रकरणांत लेखांचे स्वहस्तकृत व अन्यकृत आणि साक्षीयुक्त व साक्षीविहीन असे प्रकार सांगितले असून कर्जरोखादि दस्त कसे लिहावे तें सांगितलें आहे. प्रथम, शक, मास, दिवस व तिथि वगैरे लिहून नंतर धनकोचें नांव, जात, गोत्र वगैरे माहिती लिहावी नंतर कर्ज किती रुपये, किती मुदतीनें, किती व्याजानें घेतलें वगैरे माहिती लिहून सर्व मजकुराच्या शेवटी ऋणकोनें व साक्षीदारांनीं स्वहस्ते सही करावी. साक्षी नसलेला लेखहि बळजबरीनें घेतलेला नसेल तर पुराव्यास ग्राह्य समजावा. याप्रमाणें दस्त लिहून दिलेलें कर्ज फेडण्याची जबाबदारी ऋणको, त्याचा मुलगा व नातू अशा तीन पिढ्यांवर असते. मूळ लेख दूरदेशी असला किंवा जळून, हरवून किंवा अन्यप्रकारें नष्ट झाला असला तर दुसरा लेख तयार करावा. लेखांत कांही संदिग्धता असल्यास स्वहस्तानें शुद्धि करावी. कर्जफेड हप्त्या हप्त्यानें होईल त्याप्रमाणें त्याच दस्तावर लिहून ठेवावें आणि सर्व फेड झाल्यावर दस्त फाडून टाकावा. सांप्रतच्या कायद्यांशीं ताडून पाहतां स्टॅप कागद व रॅजिस्ट्रेशन हे प्रकार पूर्वी नव्हतें. तसेंच साक्षीदार कोणत्या दस्तावर व किती असावे किंवा नसावे हें हल्लीप्रमाणें पूर्वी नक्की ठरलेलें नव्हतें.